

Kodėl svarbu tyrinėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių gamintojų produkcijos ženklimą?

Akad. Dalia Klajumienė

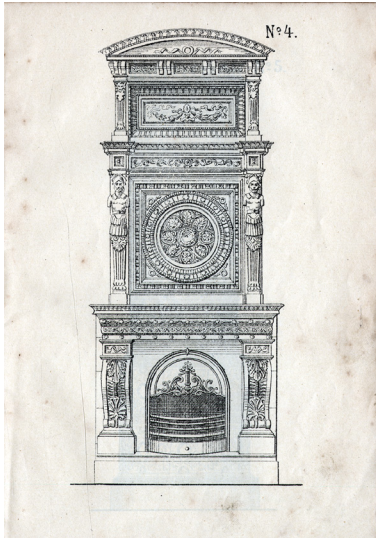
Pastarąjį dešimtmetį mano mokslinių tyrimų akiratį daugiausia užpildo domėjimasis XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių paveldu Lietuvoje ir koklių gamintojų identifikavimas, remiantis produkcijos ženkliniu¹. Todėl šiame nedideliame tekste norėčiau pasidalyti įžvalgomis, kodėl dirbdama dailės istorijos lauke neapsiribojau vien tik koklinių krosnių išorinio meninio pavidalo vertinimu, bet ėmiausi plataus tarpdalykinio tyrimo, dažnai menkai beturinio ryšį su grynąja dailėtyra.

Koklinės krosnys mano tyrimuose pirmiausia ėmė rasti rengiant paskaitas Vilniaus universiteto studentams, būsimiems paveldosaugininkams². Iš pradžių turėjau pati sau išsiaiškinti šių dirbinių istoriją, sandarą ir plastikos kaitą nuo Viduramžių iki XX a. vidurio, mąstyti apie skirtingas puodžių amatininkų specializacijas ir veiklą koklininkystės srityje. Vėliau, pradėjus domėtis XIX a.–XX a. pradžios Vilniaus namų interjeriais, to laiko krosnių paveldas mane nuvedė ir į puodžių amatininkų, ir koklių fabrikų produkcijos analizę, kuri, kaip paaiškėjo, nėra itin paprasta ir kelia labai daug klausimų. Vienas nedidelis skyrius apie koklines krosnis ir jų gamintojus Vilniaus interjerams skirtoje monografijoje³ leido bent iš dalies suvokti šildymo įrenginių funkcinę ir meninę svarbą, tačiau tai buvo tik pradžia, siekiant geriau pažinti šią sritį. Jau rašant apie Vilnių tapo aišku, kad krosnių išorinis pavidalas ar koklių dekoras neleidžia mums būti tikriems dėl gamintojo, o kartais gali klaidinti net nustatant šildymo įrenginio pastatymo laiką. Kaip žinoma, XIX a. paplitusi, o ir XX a. pirmojoje pusėje išlikusi madinga lygių baltai glazūrotų koklių krosnis turėjo bendrinį pavadinimą „berlynietiška“, nors buvo gaminta skirtinguose įvairių Europos kraštų fabrikuose. Koklių ne tik dekoras, bet ir formatai dažniausiai buvo standartiniai arba turėjo kelis nedaug tesiskiriančius parametrus, todėl tyrėjai, žvelgdami į tokios krosnies išorę, praktiškai neturi svarių konkretaus gamintojo identifikavimo įrankių.

¹ Šis tekstas paremtas rengiamos monografijos-žinyno „Vietiniai ir atvežtiniai XIX a.–XX a. pirmosios pusės kokliai Lietuvoje: gamintojai ir produkcijos ženklimas“ duomenimis. Monografijos rengimą ir leidybą remia Lietuvos mokslo taryba (sut. Nr. S-LIP-22-57).

² Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto magistrantams nuo 2005 m. skaitau paskaitų kursą „Dailės paveldo apskaita ir apsauga“.

³ Dalia Klajumienė, *Vilniaus gyvenamųjų namų interjerų dekorų elementai: nuo klasicizmo iki moderno*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015, p. 395–504.

1. „Altdeutsch“ stiliaus židininės krosnies pavyzdys grafo Nikolajaus Zubovo koklių fabriko Aleksandrijoje kataloge, 1888 m. ŠAM GEK 143738

Šalia baltųjų „berlynietiškų“, ypač istorizmo laikotarpiu XIX a. paskutiniame ketvirtyje, gamintos ir gausiai ornamentuotos krosnys, vokiškoje tradicijoje turėjusios „Altdeutsch“ (Senosios vokiškos) pavadinimą⁴ [1 il.]. Buvo išsiaiškinta, kad paklausūs, gausiau ar mažiau ornamentuoti modeliai galėjo būti gaminami itin ilgą laiką. Atrodė itin naujoviški, o ir technologiškai sunkiai įgyvendinami, todėl brangūs pavyzdžiai pradžioje tapdavo finansiškai pajėgių, naujoves ir prabangą mėgusių gyventojų preke. Tačiau išėjus iš mados, bet fabrikams įgudus juos gaminti ir nenorėjus gamybos nutraukti, tokios krosnys ilgą laiką pardavinėtos už mažesnę kainą ir pasklisdavo itin plačiai. Žinoma, kad XIX a. aštuntajame dešimtmetyje sukurti modeliai siūlyti dar ir XX a. ketvirtajame dešimtmetyje⁵. Dar keisčiau atrodo, kai XIX a. pradžios klasicizmui būdingos krosnys visai nepakitusiu pavidalu, tačiau jau kituose Rusijos imperijos fabrikuose vėl tapo

madingos ir gamintos praėjus beveik šimtui metų, t. y. XX a. pradžioje. Omenyje turimo Derpto (dab. Tartu) Luninų fabriko XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais statytos krosnys ir analogiški pavyzdžiai, eksponuoti Rygos J. K. Zelmo ir P. Boehmo fabriko 1906 m. ir 1909 m. kataloguose⁶ [2 a–d il.]. Ir vieno, ir kito fabriko produkcija skirtingu laiku siūlyta

⁴ Apie tai plačiau: *Märkische Ton-Kunst. Veltener Ofenfabriken. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Heizens*, hrsg. Monika Dittmar, Berlin: Deutsches Historisches Museum, 1992.

⁵ Apie tai šios knygos autorė rašė: Dalia Klajumienė, „Koklių pasiūla ir gamintojai Klaipėdos krašte XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pirmojoje pusėje“, *Archaeologia Urbana I. Koklinių krosnių fenomenas: tarp praktinės naudos ir kultūrinės tradicijos*, sudarytoja Raimonda Nabažaitė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022, p. 37–71.

⁶ *Ofenkatalog von Zelm & Boehm. Gypsfabrik, Schlämmkreidefabrik, Ofen- und Tonwarenfabrik*, Riga, 1906; *Ofenkatalog von Zelm & Boehm. Gypsfabrik, Schlämmkreidefabrik, Ofen- und Tonwarenfabrik*, Riga, 1909.

2 a

2 b

2 c

2 d

2. a, b Derpto (dab. Tartu) Luninų fabriko židinyo ir krosnis Chodkevičių (Puslovskių) rūmuose Vilniuje, Didžioji g. 4, 1826–1827. Nuotr. Vytauto Balčyčio, 2013

c, d Neoklasicizmo stiliaus krosnių modeliai Rygos J. K. Zelmo ir P. Boehmo koklių fabriko 1906 m. kataloge

KODĖL SVARBU TYRINĖTI XIX A.–XX A. PIRMOSIOS PUSĖS KOKLINIŲ KROSNIŲ GAMINTOJŲ PRODUKCIJOS ŽENKLINIMĄ?

3 a

3 b

3. a Derpto Luninų fabriko spaudas; **b** Rygos J. K. Zelmo ir P. Boehmo koklių fabriko spaudas

Lietuvos gyventojams, jos pavyzdžių išliko istoriniuose šalies pastatuose, tačiau būti tikriems dėl gamintojo galime tik kokliuose aptikę ženklus [3 a, b il.].

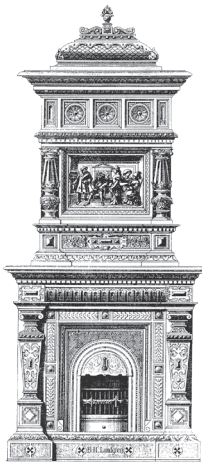
Dar vienas tyrimo metu išryškėjęs aspektas, kodėl sunkiau tiksliau identifikuoti koklinių krosnių gamintojus ir koklių pagaminimo laiką, – krosnys ir jų kokliai įvairiais laikotarpiais buvo daugkartinio naudojimo prekė. Kaip ir dabar, taip ir XIX a. bei XX a. gyventojai keisdavo vieną šildymo įrenginį kitu, modernesniu. Gerai išsilaikiusius senųjų krosnių koklius paprastai parduodavo žymiai pigiau nei jie buvo įsigyti. Kai kuriuos gyventojus tas pigumas tenkindavo ir jie patys ieškodavo progos nebrangiai įsigyti panaudotas krosnių dalis ar išstis krosnis. Tokių „parduodu / perku koklius, krosnis“ skelbimų XIX a. antrosios pusės – XX a. pirmosios pusės, ypač Klaipėdos ir Klaipėdos krašto periodinėje spaudoje, galima aptikti tikrai ne vieną⁷. XX a. 3–4 dešimtmečiais dažnai krosnis keičiant į centrinio šildymo įrenginius nebrangiai pardavinėti senųjų krosnių kokliai⁸. Todėl tyrinėjant istorinius pastatus jų pastatymo data ir koklinės krosnies sukūrimo laikas nebūtinai gali sutapti.

Dailėtyrininkui visada įdomu išsiaiškinti, kas yra vieno ar kito dirbinio modelio, dekoruoto sumanytojas, t. y. šios srities mokslininkas visada turi ambicijų nustatyti autorystę. Tačiau ir čia teko nusivilti, nes tyrimas atskleidė, kad nėra labai paprasta nustatyti krosnių ir židinių naujų modelių kūrėjus. Be to, nepavyko rasti dokumentų, kurie patvirtintų, kokiomis sąlygomis fabrikai ar amatininkų dirbtuvės, jei nesiėmė kurti naujų modelių, įsigydavo teises į jau sukurtus modelius ir galėdavo juos tiražuoti. Turima itin mažai tikslių žinių tuo klausimu. Tačiau žinoma, kad pagal XIX a.–XX a. pradžios įstatymus modelio kūrėjas išskirtines teises į jį turėjo labai trumpai, todėl, praėjus vos keleriems metams po modelio įregistravimo, visi norintieji galėjo jį kopijuoti ir tiražuoti⁹. Ypač plačiai pasklisdavo ir ilgą laiką gaminti vartotojams patikę, paklausūs modeliai. Vienas tokių Vokietijoje, Felteno (vok. Velten) fabrike XIX a. devintajame dešimtmetyje patentuotas modelis, puoštas imperatoriaus Karolio V skolos rašto sudeginimo scena. Taip puoštas krosnis ir židinius

⁷ Apie tai rašyta: Dalia Klajumienė, „Koklių pasiūla ir gamintojai Klaipėdos krašte XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje“, *Archaeologia Urbana I. Koklinių krosnių fenomenas: tarp praktinės naudos ir kultūrinės tradicijos*, sudarytoja Raimonda Nabažaitė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022, p. 37–71. Karaliaučiaus puodžius meistras Hermanas Penkwittas 1909 m. skelbėsi parduodantis „gerai išsilaikiusias krosnis“. Žr. *Königsberger Allgemeine Zeitung*, 1909, Nr. 508.

⁸ Skelbimas apie parduodamas ardomas koklines krosnis, nes pastate įvedamas centrinis šildymas, *Įdomus mūsų Momentas*, 1933, Nr. 29 (174), p. 4.

⁹ Apie tai plačiau rašyta: Dalia Klajumienė, „Pirmavaizdis ir gaminys: XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių ir židinių atvejais“, *Vaidas ir daiktas: ištakos, funkcijos, pėdsakai*, sudarė Giedrė Mickūnaitė, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Nr. 110, Vilnius: VDA leidykla, 2023 [rengiama spaudai].

4 a

4 b

4 c

№ 114.

4. „Altdeutsch“ stiliaus krosnių modeliai įvairių Europos fabriku kataloguose: **a** Švedijos Lungreno fabrika kat., 1888; **b** Rygos J. K. Zelmo ir P. Boehmo kat., 1906; **c** Vilniaus E. Libo fabriko kat., po 1910

5. Vilniaus E. Libo koklių fabriko ir prekyvietės 1913 m. reklaminis skelbimas, *Kurier Litewski*, 1913, Nr. 130

galime matyti įvairių fabriku skirtingo laiko kataloguose [4 a–c il.], kurie, siekiant vartotojus įtikinti, kad siūloma prekė yra nauja ir madinga, dažniausiai skelbti nenurodant leidybos datos. Visa tai sunkina gaminių ir vietos, ir laiko atribuciją, jų priskyrimas konkrečiam gamintojui tampa itin komplikotas. Dar daugiau, jei didesni fabriku skelbdavo savo produkciją reklamuojančius katalogus, kurie bent jau parodo ten gamintų modelių, nors gal ir neoriginalių, pobūdį, tai tos pačios srities amatininkai neturėjo analogiškų reklaminių leidinių ir pastarosios grupės gaminiai dar sunkiau priskirti konkrečiam žinomam meistriui.

Galiciausiai, tyrinėjant XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinius šildymo įrenginius buvo pastebėtas dar vienas specifinis dalykas, kuris neretai sunkina ne tik pirmavaizdžio kūrėjo, bet ir fabriko ar amatininko dirbtuvės, kuriame tiražuotas gaminy, atribuciją. Siekiant efektyvinti gamybą buvo stengiamasi visus procesus, o ir patį gaminį standartizuoti. Diegtos panašaus tipo mašinos, todėl gamintojai galėjo specializuotis atlikdami ir visą gaminį, ir atskiras vieno gaminio dalis. Tai reiškė, kad jau nebeliko būtinybės visą gaminį komplektuoti viename fabriku ar vienoje dirbtuvėse. Be to, standartizavus gamybą, pirkėjams atsirado galimybė galutinį krosnies pavidalą susikomplektuoti atskiras detales pasirenkant savo nuožiūra iš skirtingų gamintojų pasiūlos¹⁰. Vartotojai rinkdavosi atsižvelgdami ir į interjero pobūdį, kuriam šis funkcinis įrenginys buvo pritaikomas, ir į finansines galimybes, nes gamintojai siūlė to paties gaminio brangesnius (glazūruotus, majolikinius) ir pigesnius (terakotinius) pavyzdžius. Šis reiškinys, žinoma, daugiau susijęs su fabriku, o ne su amatininkų gamybos savitumais. Dėl tos priežasties XIX a.–XX a. pirmosios pusės fabriku firminėse prekyvietėse pardavinėta ne vieno, bet kelių skirtingų gamintojų produkcija [5 il.]. Esant didelei konkurencijai buvo siekiama pirkėją vilioti ne tik gaminio išvaizda ar kaina, bet taip pat jam iš dalies suteikti laisvės pojūtį leidžiant pačiam susikomplektuoti galutinį gaminio pavidalą. Siūlymas pirkėjui pačiam iš skirtingų dalių

¹⁰ Restauratoriai yra radę ne vieną krosnį, kuri sukomplektuota iš dviejų ar net daugiau gamintojų koklių.

KODĖL SVARBU TYRINĖTI XIX A.–XX A. PIRMOSIOS PUSĖS KOKLINIŲ KROSNIŲ GAMINTOJŲ PRODUKCIJOS ŽENKLINIMĄ?

surinkti norimą modelį leido jam jaustis gaminio galutinio rezultato kūrėju¹¹. Ši pirkėjams suteikta komplektacijos iš įvairių tiražuotų dalių galimybė tyrėjams palieka dar mažiau instrumentų atributuojant gaminio ne tik kad pirmavaizdžio (t. y. modelio) autorių, bet ir atskirų tiražuotų dalių gamintojus.

Visi minėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių ir židinių tyrimų metu išaiškinti aspektai leido susivokti, kad tiksliausia šios rūšies gaminių atribucija galima tik suradus *gamintojo ženklą*, kad tik *ženklas* koklio plokštelės reverse ar kaklelio briaunoje yra patikimas įrodymas aiškinantis gamintoją ir netgi pagaminimo laiką. Ženklo spaudo forma ir įrašas, nurodantis meistro amatininko ar fabriko savininko pavardę, vietovę, kurioje buvo įsikūrusios dirbtuvės ar fabrikas, kartais gamintojo gauti parodų apdovanojimo ženklai yra svarbi istorinė vaizdinė informacija tyrinėjant koklinių krosnių ir židinių paveldą, atspindintį ne tik vietos gamybos istoriją, bet ir liudijantį apie atvežtinę produkciją. Šių dviejų – vietinio ir atvežtinio – klodų visuma leidžia mums matyti visą pasiūlos vaizdą, nes koklių importas dabartinėje Lietuvos teritorijoje sudarė tikrai didelę bendrosios produkcijos dalį.

Pabaigoje pateiksiu pastaraisiais metais išaiškintus skaičius apie koklių gamintojus, kurie Lietuvos gyventojus aprūpino šildymo įrenginių produkcija. Šie duomenys bus paskelbti mano dabar rengiamoje monografijoje-žinyne „Vietiniai ir atvežtiniai XIX a.–XX a. pirmosios pusės kokliai Lietuvoje: gamintojai ir produkcijos ženklinimas“. Paaiškėjo, kad kokliai XIX a.–XX a. pirmojoje pusėje Lietuvos teritorijoje gaminti daugiau nei 150 puodžių dirbtuvių ir apie 50 įvairaus pajėgumo fabrikų. Jiems konkurenciją sudarė per 80 fabrikų, veikusių dabartinėse Vokietijos, Lenkijos, Suomijos, Estijos, Latvijos, Baltarusijos teritorijose. Tam, kad šiuos skaičius ir importo geografiją galėčiau įvardyti, teko gerokai padirbėti su įvairių Europos šalių saugyklose esančiais archyviniais rankraščiais dokumentais ir paskelbtais šaltiniais, peržiūrėti Lietuvos, Vokietijos, Lenkijos muziejų fondus, daug bendrauti su namų, kuriuose išliko koklinės krosnys, savininkais, paveldosaugininkais, restauratoriais, archeologais. Pastariesiems esu ypač dėkinga, kad jie mano paprašyti atkreipė dėmesį ir išsaugojo XIX a.–XX a. radinius, nepatenkančius į jų domėjimosi chronologiją. Tyrimas juda pabaigos link ir, kai jį vainikuos minėta monografija bei koklių gamintojų ženklų žinynas, visi skaitantieji galės ne tik semtis žinių ta tema, bet ir svarstyti, ar dailės istorikai tikrai vertėjo imtis tokio komplikuošto, plataus ir kartais tik labai iš tolo su dailėtyra susijusio tyrimo.

Šaltiniai

1. E. Libo koklių fabriko ir prekyvietės 1913 m. reklaminis skelbimas, *Kurier Litewski*, 1913, Nr. 130.
2. Karaliaučiaus puodžiaus meistro Hermano Penkwitto reklaminis skelbimas, *Königsberger Allgemeine Zeitung*, 1909, Nr. 508.
3. *Ofenkatalog von Zelm & Boehm. Gypsfabrik, Schlämmkreidefabrik, Ofen- und Tonwarenfabrik*, Riga, 1906.
4. *Ofenkatalog von Zelm & Boehm. Gypsfabrik, Schlämmkreidefabrik, Ofen- und Tonwarenfabrik*, Riga, 1909.
5. Skelbimas apie parduodamas ardomas koklines krosnis, *Įdomus mūsų Momentas*, 1933, Nr. 29 (174), p. 4.
6. *Альбом белоглазурованных, терракотовых, майоликовых и позолоченных печей и каминов парового изразцово-гончарного завода Е. Либо в Вильне*, Вильна: Скоропечатня Д. Яловнера и И. Минкера. [s. a.]

¹¹ Apie tai plačiau: Adrian Forty, *Objects of Desire. Design and Society Since 1750*, Thames and Hudson, 1986.

7. *Прейскурант изразцам и другим глиняным изделиям, выделяваемым на изразцовом заводе Шавельской экономии графа Зубова Ковенской губернии при городе Шавли в имени Александрии, 1888.*

Literatūra

1. Forty Adrian, *Objects of Desire. Design and Society Since 1750*, Thames and Hudson, 1986.
2. Klajumienė Dalia, *Vilniaus gyvenamųjų namų interjerų dekoru elementai: nuo klasicizmo iki moderno*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015.
3. Klajumienė Dalia, „Koklių pasiūla ir gamintojai Klaipėdos krašte XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pirmojoje pusėje“, *Archaeologia Urbana I. Koklinių krosnių fenomenas: tarp praktinės naudos ir kultūrinės tradicijos*, sudarytoja Raimonda Nabažaitė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022, p. 37–71.
4. Klajumienė Dalia, „Pirmavaizdis ir gaminys: XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių ir židinių atvejis“, *Vaizdas ir daiktas: ištakos, funkcijos, pėdsakai*, sudarė Giedrė Mickūnaitė, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Nr. 110, Vilnius: VDA leidykla, 2023 [rengiama spaudai].
5. *Märkische Ton-Kunst. Veltener Ofenfabriken. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Heizens*, hrsg. Monika Dittmar, Berlin: Deutsches Historisches Museum, 1992.

KODĖL
SVARBU
TYRINĖTI
XIX A.–XX A.
PIRMOSIOS
PUSĖS
KOKLINIŲ
KROSNIŲ
GAMINTOJŲ
PRODUKCIJOS
ŽENKLINIMĄ?